

ItK

3

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1978

A TARTALOMBÓL

Vásárhelyi Judit: Két XVI. századi magyar ciceroniánus
Némedi Lajos: Hazafiúi Magyar Társaság (1779–1780)
Szajbély Mihály: Vörösmarty utolsó töredéke
Kabdebó Lóránt: A Tücsökzene műformája

*

Lőrinczy Huba: Ábrándtalanságtól az illúzióig

*

Pais Dezső befejezetlen Janus Pannonius-tanulmánya

*

Szemle

Sőtér István: Werthertől Szilveszterig (Fenyő István)
Orosz László: Berzsenyi Dániel (Szajbély Mihály)
Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról (Pór Péter)
Humanista történetírók (Boronkai Iván)
Bethlen Gábor korának költészete (Bán Imre)
Ady Endre összes versei (Péter László)

*

Rónay György (1913–1978) (Németh G. Béla)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1978. LXXXII. évfolyam 3. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Klaniczay Tibor

főszerkesztő

Komlós Tibor

felelős szerkesztő

Németh G. Béla

társzerkesztő

Bíró Ferenc

Kiss Ferenc

Tarnai Andor

Tverdota György

Varga József

Veres András

<i>Vásárhelyi Judit</i> : Két XVI. századi magyar ciceroniánus	273
<i>Némedi Lajos</i> : Hazafiúi Magyar Társaság (1779–1780)	286
<i>Szajbély Mihály</i> : Vörösmarty utolsó töredéke (<i>Fogytán van a napod...</i>)	303
<i>Kabdebó Lóránt</i> : A <i>Tücsökzene</i> műformája	321

Kisebbségi közlemények

<i>Ifj. Bartha Lajos</i> : Janus Pannonius két csillagászati verse	340
<i>Bíró Zsuzsa</i> : A halálmotívum Radnóti költészetének utolsó korszakában (<i>Tajtékos ég</i>)	345

Műelemzés

<i>Lőrinczy Huba</i> : Ábrándtalanságtól az illúzióig (Török Gyula <i>A porban</i> és <i>A zöldkőves gyűrű</i> c. regényének elemzése)	354
--	-----

Adattár

Pais Dezső befejezetlen Janus Pannonius-tanulmánya (Közléteszi: <i>Horváth Mária</i>)	364
<i>Péterffy Ida</i> : Horváth Ádám levele Csutor Jánoshoz	370
<i>D. Szemző Piroska</i> : Adalékok Vajda János utolsó éveire	377

Szemle

Sőtér István: Werthertől Szilveszterig (<i>Fenyő István</i>)	382
Orosz László: Berzsenyi Dániel (<i>Szajbély Mihály</i>)	386
Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról (<i>Pór Péter</i>)	388
Humanista történetírók (<i>Boronkai Iván</i>)	391
Bethlen Gábor korának költészete (<i>Bán Imre</i>)	396
Ady Endre összes versei (<i>Péter László</i>)	399

*

Rabok, követek, kalmárok az oszmán birodalomról. — A Zrínyi-nyomda mini-hasonmásai a magyar nyomdászati történetéről. — Köpeczi Béla: „Magyarország a kereszténység ellensége”. A Thököly-felkelés az európai közvéleményben. — S. Sárdi Margit: Petrőczy Kata Szidónia költészete. — Vendel-Mohay Lajosné: „Áll a régi ház még”. — Pap Károly: A fölbukkanó ember. — Tamás Attila: Lira a XX. században. (<i>Jankovics József, Klaniczay Tibor, Varga Imre, Hargittay Emil, Rába György, Czére Béla, Széles Klára</i>)	404
---	-----

Krónika

Rónay György (1913–1978) (<i>Németh G. Béla</i>)	414
„A világirodalom fejlődésének törvényszerűségei” kutatása nemzetközi problémabizottsága megalakulásáról (<i>I. L.</i>)	415
Konferencia Vitkovics Mihály születése 200. évfordulója alkalmából (<i>F. I.</i>)	416

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest
Ménési út 11–13.

KÉT XVI. SZÁZADI MAGYAR CICERONIÁNUS*

Az ókori tudománynak és művészetnek a reneszánsz korszakában központi szerepe volt.¹ E korban támaszkodott az antikvitás filozófiai, ideológiai irányzataira, művészeti elveire és gyakorlatára. Az ókori auktorok műveinek felelevenítése, átörökítése és felhasználása különböző fokozatokban ment végbe. A művek feltárását, interpretálását, kommentálását a filológusok végezték. A tudós literátorok alkotásaikban az antik szerzők imitálására, majd fejlettebb fokon aemulálására törekedtek.

Az imitációnak több értelmezése létezett. Petrarca antik szerzőktől átvett definíciója szerint pl. az imitációnak a méhek tevékenységéhez hasonlóan kell történnie.² Ahogyan azok a különböző virágokról gyűjtött virágport mézzé alakítják, úgy kell a poétáknak is újjá-sőt jobbat teremteniük a különböző auktoroktól átvett motívumokat. Ez a szabad, eklektikus imitáció az ókori szerzők meghaladásához is elvezethet és módot adhat az alkotói egyéniség kibontakoztatására is.

Az imitáció másik felfogása az alkotói egyéniség háttérbe szorításával egy-egy mintául választott auktor kizárólagos tiszteletét és utánezését jelentette. A költészetben Vergilius, a prózában pedig Ciceró volt a mintaauktor.

Marcus Tullius Cicero életműve több mint két évszázadon keresztül a humanisták érdeklődésének homlokterében állt.³ Politikai pályafutása, eklektikus filozófiája, elméleti traktátusai ugyan egyaránt elismerésre találtak körükben, mégis elsősorban a beszéd legtökéletesebb művésztét látták benne. E csodálatot az a humanisták által többször hangsúlyozott felfogás magyarázza, hogy az emberi személyiség legfontosabb kifejezője a beszéd, amely az embert a többi élőlény fölé emeli. Másfelől a „*restitutio linguae Latinae*”, vagyis az ókori, tiszta, klasszikus latin nyelv felújításához látták Cicero művészi nyelvében kiindulást és segítséget.

Cicero nyelvezetének és művészetének kizárólagos kultusza és utánezása ilyen elvek alapján bontakozott ki a humanista retorikai gyakorlatban. Az olasz iskolákban Gasparino de Barzizza óta iskolai auktorként tanulmányozott Cicero kötelező minta lett a prózai alkotásokban. Igazán jó szónoknak és prózaíróknak csak az számított, aki mondanivalójának elrendezésében Cicero módszereivel élt, sőt az igazi ciceroniánus tőle vette nyelvi-stilisztikai kifejezési formáit is. Különösen emiatt az utóbbi kritérium miatt vezetett ez az irányzat a latinnyelvű humanista próza megmerevedéséhez.

Az eltúlzott cicerói imitációban rejlő, az alkotóegyéniség szempontjából negatív vonások a kortársak számára is nyilvánvalóak voltak. Így nem csoda, hogy a ciceroniánizmus történetét ideológusai-

*Jelen tanulmány az 1975. őszi szegedi diákköri konferencián elhangzott előadásom továbbgondolása, kibővítése és bizonyos tekintetben átdolgozása.

¹ August BUCK: *Die Rezeption der Antike in den romanischen Literaturen der Renaissance*. Berlin 1976.

² Jürgen v. STACHELBERG: *Das Bienengleichnis*. Romanische Forschungen 1956. 271–293.

³ Tadeusz ZIELINSKI: *Cicero im Wandel der Jahrhunderte*. 3. Auflage. Leipzig–Berlin 1912. és A. BUCK: i. m.

nak és támadóinak vitái jellemzik. A cinquecento korában Cortese és Poliziano majd Bembo és Gianfrancesco Pico della Mirandola, valamint Erasmus és Scaliger között folyt vita a cicerói imitációról.⁴

Poliziano Cortesével folytatott polemijában⁵ egyéniségét hangsúlyozva utasította el Cicero követségét. Becesebb volt számára a bikának vagy az oroszlánnak a képe a majoméni; sajátmagát akarta kifejezni, nem pedig Cicerót. Cortesének is azt tanácsolta, hogy a sok szerző – köztük Cicero műveinek tanulmányozása után „parafa nélkül ússzon”, azaz próbáljon meg írásaiban önálló lenni.

Cortese azonban büszkén hirdette, hogy inkább akar Cicero majma, mint mások neveltje és fia lenni. A beszédtudományok felvirágoztatása érdekében mindenképpen szükség van szerinte az imitációra. Mivel, ha valaki senkit sem követ, hasonló ahhoz a vándorhoz, aki vaktában kóborol, míg a ciceroniánus a helyes úton jár.

Bembo feltétlen Cicero iránti tiszteletét Pico della Mirandola (1512–13) próbálta megingatni.⁶ Levélváltásukból kitűnik, hogy mindketten a neoplatonizmus hívei. Piconál azonban a platoni ideatan az eklektikus imitáció elvét igazolja, mivel szerinte a tökéletes stílus ideáját – bár nem teljesen –, mégis több ember birtokolta, így több auktort kell utánozni. Bembo érve az, hogy Cicero művészete áll a legközelebb a tökéletes ideájához, ezért őt egyedül kell utánozni. S X. Leo pápa titkáráként írott levelei valóban a cicerói stílus jegyében fogantak olyannyira, hogy bizonyos, már bevett keresztény terminusokat is Cicero nyelvében fejezett ki.

A harmadik, legnagyobb támadást e témakörben Erasmus indította az olasz ciceroniánusok ellen. 1528-ban keletkezett Ciceronianusában⁷ lukianoszi modorban gúnyolja ki a dialógusban szereplő elvakult Cicero-követőt: Nosoponust, aki nem törődve a Cicero óta eltelt idővel, kizárólag mestere kifejezéseit tanulmányozza és használja fel. Erasmus Cicero imitálását vitatva Polizianohoz hasonlóan az alkotó egyéniségét hangsúlyozza; egy ember kizárólagos követését pedig Petrarca emlékeztetve a méhhasonlaltal cáfolja. Végül is a keresztény humanizmus elvei szempontjából veti el Cicero l'art pour l'art utánczását. Szerinte ugyanis igazi ciceroniánusnak lenni: pogányságot jelent. Kitűnő példák illusztrálja a ciceroniánus gyakorlatnak azokat a képtelen túlzásait, hogy a Cicero-imádók a keresztény fogalmakat mesterük szókincsével próbálják egyeztetni (pl.: ecclesia = sacra concio, synodica constitutio = senatus consultum stb.). Ugyanakkor híres *Catalogus doctorum*-ában sorra veszi az olaszok által ciceroniánusnak tartott alkotókat, mindegyikről bebizonyítja, hogy nem ciceroniánus. Még a belga Longolius ciceroniánus voltát is tagadja, pedig az olaszok őt ismerték el egyedül az Alpokon túl élők közül, a többieket stílus szempontjából mind barbároknak tartották.

A Ciceronianus-ra Julius Caesar Scaliger felelt, akinek írása Erasmus szerint „az elejétől végig annyira hemzseg a szemenszedett gyalázkodástól, hogy maga a megtestesült hazudozás sem hazudhat orcátlanabban s maguk a fúriák sem vicsooroghatnak vesztebbül. A fogalmazásból lépten-nyomon annyira rá lehet ismerni Aleanderre, mint szerzőre, hogy saját arcáról se jobban. S ismerem én mindkettőt, nagyon is.”⁸

Scaliger *Oratio*-ja (1531)⁹ az imitáció problematikája szempontjából újszerű érvet nem tartalmaz. Kimerül Erasmus megállapításainak cáfolgatásában. Cicero egyedüli utánczását jogosnak és helyesnek tartja olasz honfitársai részéről. Gőgösen hangoztatja, hogy az olaszok a latin nyelv igazi örökösei. Erasmus keresztény humanista kifogásait ostobának tartja és nem is igen foglalkozik a kérdéssel.

⁴ August BUCK: Dichtungslehren der Renaissance und des Barocks. A „Renaissance und Barock” kötetben, Frankfurt a. Main 1972. I. Teil 28–60.

⁵ Poliziano és Cortese levélváltását a következő ciceroniánus írásokat tartalmazó gyűjteményből idézzük: *Dialogus cui titulus Ciceronianus . . . edente Meliore Adamo Silesio. Neapoli Nemetum 1617.* 248–249. és 257–259.

⁶ *Le epistole „De imitatione” di Giovanfrancesco Pico della Mirandola e di Pietro Bembo.* A cura di Giorgio Santangelo. Firenze 1954. 37, 41.

⁷ ERASMUS: Ciceronianus, ld. az 5. jegyzetben idézett gyűjteményt, 9–11, 86, 92, 134.

⁸ V. KOVÁCS Sándor: Magyar humanisták levelei. Bp. 1971. 641. Erasmus 1532 február 27-én Oláh Miklósnak írott levele.

⁹ Julius Caesar SCALIGER: Pro M. Tullio Cicerone contra Desid. Erasmus Roterodamum orationes duae. Tolosae 1620.

Erasmus – miként Oláh Miklósnak írott, fentebb idézett leveléből kitűnik –, nem Scaligert tartotta az *Oratio* szerzőjének. Ezért Scaliger 1535-ben újabb *Oratio*-ban védte meg magát és előző írását.

E vitairatokon kívül az imitáció témakörében több olyan traktátus, levél stb. született az olasz humanisták tollából, amely érinti és összefoglalja a vitát, mint pl. Giovanbattista Giral di Cintio levélváltása Celio Calcagninivel 1532-ben, vagy Bartolomeo Ricci *De imitatione libri tres* (1541) című filozofikusabb műve – hogy csak néhányat említsek.¹⁰

Bár a ciceronizmus legkorábban az olasz humanizmusban fejlődött ki, hamarosan teret hódított Itálián kívül is. Magyarországon az oratio- és epistolairási gyakorlatban már a XV. században megfigyelhető,¹¹ de magyarországi szerzőtől származó elméleti munkák e témakörben csak jóval később jelentek meg. 1555-ben adta ki Baselben a pozsonyi származású Christophorus Pannonius Preyss, az Odera-parti Frankfurt retorika és poézis professzora *Ciceronis Vita* és *Oratio de imitatione Ciceroniana* című műveit tartalmazó kis gyűjteményét.¹² Tanítványa volt Melanchtonnak, aki oktató munkája során a klasszikus műveltségű, keresztény humanisták kinevelésén fáradozott.

A latin nyelv magasszintű elsajátítása érdekében Melanchton is az imitáció módszeréhez folyamodott.¹³ Elismerlte Cicero nagyságát, „a beszéd legnagyobb tanítómesterét” látta benne. Bár legfontosabb szerzőnek tartotta, kizárólagos utánzását mégis elvetette. Szerinte ugyanis azt az egész korszakot, amelyben Cicero élt, tehát rajta kívül Caesart, Terentium, Livium, valamint bizonyos tekintetben Plautust és Sallustium is követni kell. A későbbiek közül csak Quintilianust tartotta utánzásra érdemesnek. A gyakorlatban a lectio, exercitio stili és a declamatio egymásra épülő hármas módszerével élt. Olvasáskor az auktor által használt szavakat és kifejezéseket, majd az inventio és dispositio módszerét figyeltette meg. Ezeket a tanulmányokat követte a gyakorlati imitáció, amely során szem előtt tartották az elocutio sajátosságait. Így végül eljutottak odáig a növendékek, hogy megadott témában beszédet írtak vagy tartottak.

Melanchton elvei és gyakorlata a quintilianusi imitációfelfogást tükrözi, tehát őt sem elégítette ki egyetlen embernek vagy egyedül a szavaknak az utánzása, az eklektikus, szabad imitációnak volt a híve.¹⁴

¹⁰ Bernard WEINBERG: *A history of literary criticism in the Italian renaissance*. Chicago 1961. 100–103.

¹¹ A magyar irodalom története 1600-ig. Szerk.: KLANICZAY Tibor. Bp. 1964. 217–219. – A XVI. század elején tevékenykedő magyarországi ciceronizmusokról GERÉZDI Rabán írt: Aldus Manutius magyar barátai. Janus Pannoniustól Balassi Bálintig. – Bp. 1968. 204–266.

¹² Preyss Christoph ciceronizmusára vonatkozóan TÉGLÁSI Imrével egymástól függetlenül párhuzamos kutatásokat végeztünk. Eredményei az Antik Tanulmányok-ban fognak megjelenni.

¹³ Karl HARTFELDER: Philipp Melanchthon als praceptor Germaniae. Berlin 1899. A Melanchthons pädagogische Grundbegriffe c. fejezet 327–355.

¹⁴ M. Fabii Quintiliani Institutionis oratoriae libri XII. Eddidit Ludwig RADERMACHER. Lipsiae 1959. Teubner.

X. 2. 24–26.: Ita que ne hoc quidem suaserim, uni se alicui proprie, quem per omnia sequatur, addicere, longe perfectissimus Graecorum Demosthenes, aliquid tamen aliquo in loco melius alii (plurima ille). sed non qui maxime imitandus, et solus imitandus est. quid ergo? non est satis omnia sic dicere, quo modo M. Tullius dixit? mihi quidem satis esset, si omnia consequi possem. quid tamen noceret vim Caesaris, asperitatem Caelii, diligentiam Polionis, iudicium Calvi quibusdam in locis adsumere? nam praeter id quod prudentis est, quod in quoque optimum est, si possit, suum facere, tum in tanta rei difficultate unum intuentes vix aliqua pars sequitur. ideoque cum totum exprimere quem eligeris paene sit homini inconcessum, plurimum bona ponamus ante oculos, ut aliud ex alio haereat, et quo quidque loco conveniat aptemus.

X. 2. 27.: Imitatio autem (nam saepius idem dicam) non sit tantum in verbis. illuc intendenda mens, quantum fuerit illis viris decoris in rebus atque personis, quod consilium, quae dispositio, quam omnia, etiam quae delectationi videantur data, ad victoriam spectent: quid agatur prohemio, quae ratio et quam varia narrandi, quae vis probandi ac refellendi, quanta in adfectibus omnis generis movendis scientia, quamque laus ipsa popularis utilitatis gratia adsumpta, quae tam est pulcherrima, cum sequitur, non cum arcessitur. haec si perviderimus, tum vere imitabimur.”

Melanchton imitációról vallott nézetei, pedagógiai tevékenysége igen nagy hatást gyakorolt Preyssre, aki Cicero-irataiban hasznosította és továbbgondolta mestere elképzeléseit. Kettejük között mély barátság fejlődött ki.¹⁵ Melanchtonnak Preysshez írott, fennmaradt leveleiben bizalmas családi ügyek, politikai események és literátorokhoz méltó, alkotással kapcsolatos gondok a fő témák. Így nem meglepő, hogy Preyss Cicero-ról szóló írásainak is Melanchton volt az egyik első olvasója, sőt ő fogalmazta meg Preyss számára a *Vita Ciceronis* Johann Coszcielieczhoz, a lengyelországi Sziradia vajdájához intézett ajánlólevelét is barátja nevében, amint az 1554. május 20-án írott leveléből kiderül.

Bevezetésében Preyss, azaz Melanchton a helyes beszéd fontosságát hirdeti. Különösen aktuálisnak tartja a rá való törekvést kortársai hanyagsága miatt. Pedig példák tanulmányozása, imitálása és a gyakorlat útján bárki előrehaladást tehetne. Hangsúlyozza, hogy „nincsen jobb példa Cicero munkáinál nemcsak a latin, hanem a másnyelvű beszéd megformálásában is.” A görögöket is kell ismerni, de Cicero nyelve, beszédének formája és világossága miatt kell feltétlenül imitálni. S mivel Cicero megítéléséhez és megértéséhez nagy segítséget nyújthat életének ismerete, ezért állította össze a szerző a Vitá-t.

Preyss ebben az életrajzban elsősorban mint kitűnő szónokot ünnepelte Cicero. Végigkövette életét, békére törekvő és mindig a res publica érdekeit szolgálni akaró politikai tevékenységét, nagyra értékelte filozófiai munkáit és bennük a görög források imitálásának és felhasználásának kitűnő példáit láttatta. Mivel a cicerói imitáció szempontjából különösebben fontos nézetet vagy véleményt Preyss a Vitá-ban nem közölt, ezért részletes ismertetésétől és elemzésétől eltekintünk.

Sokkal érdekesebb témánk szempontjából a Vitá-val együtt megjelentetett Oratio. Ajánlása a lengyel Andreas Coszcieliecznek, Loncic vajdájának szól, mely nem Melanchtontól származik. Preyss e praefatio szerint régebben már ösztönözte a két Coszcielieczet a cicerói imitációra. Célja most az utánzás körül kialakult vita főbb kérdéseinek felvázolása.

Preyss imitációmeghatározása az Auctor ad Herennium-tól származik: „az imitáció az, ami szorgalmas belátással arra ösztönzi az embert, hogy a beszédben valakihez hasonlóvá akarjon lenni.”¹⁶ Megkülönbözteti a stylusnak és a formának az utánzását. Mindkettőt szükségesnek, sőt „azoknak, akik húnok, vandálok, gótok, szarmaták, geták között születtek és neveltettek”, egyenesen kötelezőnek tartja. Hangsúlyozza azonban azt is, hogy az imitáció csak az exercitatio révén valósulhat meg. Az utánzást Arisztotelészre¹⁷ hivatkozva az ember természettől adott tulajdonságának tekinti, mely a művészetek, erkölcsök terén, sőt az egész életben érvényesül.

Arra a kérdésre, hogy kit kell utánozni, Preyss nehezen adja meg a végleges választ, így akar utalni a kérdés igen problematikus és vitatott voltára, ill. így kívánja még hatásosabbá tenni véleményét. Leszögezi, hogy ugyan Quintilianus szerint Cicero „Demoszthenész erejét, Platon bőségét és Iszokratész ékességét egyaránt követte”,¹⁸ mégis méltánytalanság lenne, hogy csak egy szerzőt tegyen tanulmányai és imitálása tárgyává, másokat pedig megvessen. Több szerző utánzása azonban a gyakorlatban semmiképpen nem vezethet szerinte eredményre. Ellentmondanak egymásnak, nem nyújtanak biztos támpontot arra nézve, hogy melyik a helyes forma, amelyet el kell az imitátornak sajátítania. Éppen ezért Preyss szerint mégis mindenképpen a legjobbat, Cicero-t kell utánozni: „akiről azt hiszik, hogy a természet, minden embernek és dolognak a szülőanyja páratlan gyengédséggel benne hívta életre azokat az erőket, amelyeket egyébként a többi tehetségnél általában undorral alkotott meg, mert beleúnt a közönséges példákba és valamilyen ritka mű után vágyakozott. Úgy elhalmozta őt

¹⁵ Wilhelm FRAKNÓI: Melanchtons Beziehungen zu Ungarn. Bp. 1874. 13–24.

¹⁶ Christophorus PREYSS: Oratio de imitatione Ciceroniana. Basileae 1555. 152. – Incerti auctoris de ratione dicendi ad C. Herennium lib. IV. Iterum recensuit: Fridericus MAX. Lipsiae 1923. I. 3, 7–8.

¹⁷ Ch. PREYSS: i. m. 176. – Arisztotelész: Poétika. Ford.: SARKADY János. Bukarest 1969. 37.

¹⁸ Ch. PREYSS: i. m. 199. – Ugyanez Quintilianusnál X. 1. 108, ld. a 14. jegyzetben idézett kiadást.

képességeivel, hogy az összes tudományok és művészet kiváló ismeretét, a beszédművészet minden ékességét és az összes erényt egyaránt megpillanthatjuk öbenne.¹⁹

Cicero óta éppen ezért csak azok számítanak igazán nagy szónoknak, akik őt utánozzák. Néhány ciceroniánus méltatása után Preyss még szót ejt arról, hogy helyes, ha az imitátor mások művét is olvassa, de Cicero olvasása mindenképpen a legfontosabb.

A rövid ismertetésből látszik, hogy az Oratio a Cicero-életrajzzal egybehangozóan az eklektikus imitáció cáfolatát adja. Arisztotelész, Auctor ad Herennium, Quintilianus a név szerint is említett, felhasznált források. A tőlük vett idézetek a korabeli elméleti irodalomban közhelyeknek számítottak. Nem használta fel Preyss az olasz ciceroniánus vitában keletkezett, fentebb ismertetett írásokat, bár utalt az olasz Cicero-követőkre.

Úgy tűnik, hogy másoktól vett idézetek helyett inkább mondandójának személyes hitelére törekedett. Saját tapasztalataira hivatkozott, és hallgatóságát arra kényszerítette, hogy újra gondolja vele együtt végig, mi minden készítette arra, hogy egyedül Cicerót tekintse mesterének. Melanchton elfogadta Preyss személyes tapasztalataival megalapozott véleményét, bár kétségtelen, hogy Preyss szigorúbb ciceroniánus volt nála, de nem ragaszkodott olyan mereven csak Ciceróhoz, mint pl. Bembo, hanem más szerzők olvasását és ismeretét is szükségesnek tartotta. Szolid, a korabeli oratióműfaj színvonalán álló, világos szerkezetű és érthető nyelvű Preyss mindkét írása.

A Vitá-nak és az Oratio-nak elsősorban a frankfurti hallgatóság körében lehetett nagy hatása. Az egyetemi ifjúság körében levő magyarok is bizonyára ismerték, de eljutott külföldön élő magyarországi humanistákhoz is, miként Zsámboki Jánoshoz, aki e mű egy példányát könyvtárában őrizte.²⁰ A későbbi humanista ciceroniánus szakirodalom is számoltartotta. Így került bele pl. e mű teljes terjedelmében Fridericus Hallbauer ciceroniánus iratokat tartalmazó gyűjteményébe is.²¹

Preyss 1559-ig oktatott Frankfurtban. Hosszabb olasz és thorni tartózkodás után Königsbergben 1580–90 között újra a retorika professzoraként működött és minden bizonnyal ott is a könyveiben olvasható elvek szellemében nevelte Cicero stílusára és világos és tiszta nyelvhasználatra hallgatóit.

A cicerói imitáció kérdéséről nem sokkal Preyss után összefoglaló művet írt a pályája kezdetén álló Zsámboki János is,²² aki később Ferdinánd, majd Miksa császár könyvtárosa, udvari történetírója és orvosa lett, s akinek nevéhez rengeteg görög és latin auctor szövegkiadása fűződik.

Zsámboki János ciceroniánus nézetei wittenbergi, ingolstadti, strassburgi és páduai tanulmányaihoz köthetők.

Wittenbergbe 1545. június 29-én iratkozott be,²³ itteni tartózkodásának végpontját nem ismerjük. Életrajzírói szerint Melanchton nem gyakorolt személyiségre és életművére olyan nagy hatást, mint várnánk.²⁴ Bár elsősorban görög tanulmányokat folytatott nála, de valószínűnek tarthatjuk, hogy Melanchton 1545 augusztusában meghirdetett, Cicero *De oratore*-járól szóló előadásainak ő is hallgatója volt.²⁵

Ingolstadtban annak a Veit Amerbachnak volt a tanítványa, aki éppen Melanchtonnal való vitája miatt hagyta el Wittenberget,²⁶ Ingolstadtban telepedett le és katolizált. Amerbach maga is híres Cicero-kutató volt, Zsámboki az ő tanítványaként beszédet tartott,²⁷ amelyben a későbbi *De imitatione Ciceroniana* utalása alapján a ciceroniánizmus történetével foglalkozott.

¹⁹ Ch. PREYSS: i. m. 214.

²⁰ GULYÁS Pál: Sámbock János könyvtára. Budapest 1941. 584/2.

²¹ Fridericus Andreas HALLBAUER: Collectio praestantissimorum opusculorum de imitatione oratoria. Jenae 1726.

²² ZSÁMBOKI János: De imitatione Ciceroniana dialogi tres. Parisiis 1561. – RMK III 487.

²³ Johannes Ladislaus BARTHOLOMEIDES: Memoriae Ungarorum, qui in universitate Vitebergensi . . . studia in ludis patriis coepta confirmarunt. Pesthini 1817. 20.

²⁴ GULYÁS Pál: i. m. 11.

²⁵ K. HARTFELDER: i. m. 562.

²⁶ K. HARTFELDER: i. m. 238.

²⁷ ZSÁMBOKI J.: De imitatione . . . 18.

Cicero iránti rajongása Strassburgban mélyült el 1550-ben. Johann Sturm, az itteni gimnázium, majd akadémia megszervezője és híres tanára társaitól megkapta a „német Cicero” megtisztelő elnevezést. Cicero igen tekintélyes helyet foglalt el retorika- és nyelvtanításában is. „Az első erőfeszítéset Ciceronak szenteld, és ami nincsen meg őbenne, azt keresd máshol, de őt tanuld előbb, őbenne gyakorold előbb magad!”²⁸ A Cicero által nem művelt műfajokban a legnagyobb latin alkotókat állította tanítványai elé példaként. Megismertette őket Caesar, Sallustius, Livius történeti munkáival, vagy Plautus és Terentius komédiáival, melyeket a köznapi latin nyelv elsajátítása szempontjából tartott igen fontosaknak.²⁹

Cicero-központú, de eklektikus imitáció elvét és követelményét alakította ki tanítványaiban is Melanchthonhoz hasonlóan. Cicerót nem egyedül (solum) tartotta az imitáció tárgyának, mint Bembo, hanem leginkább (potissimum), s e két szó jelzi a kettejük felfogása közötti óriási különbséget. Bár csak 1574-ben jelentette meg az imitációról szóló nézeteinek összefoglalását (*De imitatione oratoria libri tres*. Argentorati 1574.), e mögött a mű mögött már több évtizedes gyakorlat állt.

Zsámboki Strassburg után többszöri, többéves páduai tartózkodása során az orvostudomány mellett az Arisztotelészt magyarázó Robortellonál folytatott történeti, filozófiai, görög és latin tanulmányokat. Arisztotelész, Horatius poétikai nézetei s az olasz humanisták irodalomelméleti munkássága ekkor tárult fel igazán előtte. Retorika iránti érdeklődése itt is megmaradt, sőt igyekezett páduai tanítványaiba is beleoltani az „édesen beszélő” Cicero iránti tiszteletet. Oláh Miklós kérésére ugyanis 1553-ban elvállalta, hogy Bona Györgynek, Oláh unokaöccsének, majd később Istvánffy Miklósnak a praepceptora legyen. E két kedves tanítványának ajánlotta 1555-ben *Poemata* című versgyűjteményét.³⁰ Előszavában egy görög epithetonokat tartalmazó gyűjteményt, egy ciceroi imitációról szóló elmélkedést, és latinra fordított Platon-dialógusokat ígért nekik. Két latinra fordított Platon-dialógusát 1558-ban adta ki.³¹ A ciceroi imitációról írott három dialógus pedig csak Bona György halála (1559) után jelent meg 1561-ben.³² Zsámboki fiatalon elhunyt tanítványának emléket állítva tulajdonképpen az „árnyas páduai domboknál” folytatott diskurzusokat örökítette meg a ciceroi, illetve platóni dialógusok szabad, kötetlen, spontán modorában.

Beszélgetésük az Első dialógusban először általánosságban folyik az imitációról. Létezésének szükségszerűségét Zsámboki a következőképpen magyarázza:

„Mindennek a szülője a természet, amely minden dolgot elindít és véghez visz, és amelyből mindenek arányos és alkalmas változatossággal részesülnek, úgy örvendezik, hogy eközben úgy tűnhet, önmagával viaskodik és nagy buzgalommal és pontossággal nemz és csiszol ki némely dolgokat, másokat pedig kimerülve és magáról elfeledkezve hanyagabbul hoz létre, mint akit elhagyott túlradó ereje. Nyilvánvaló ez más dolgokban is, amelyek a földben születnek és rejtekükből kiszabadulnak, sőt az észről megfosztott élőlényekben is; az áhított ékesszólás dicsőségében is annyira sokarcúan, annyira különböző módon bontja ki a természet magát, hogy különös adományában, amellyel elválaszt minket a többi élőlénytől, ugyanannyi változat jelenik meg, mint ahány fej, ahány tudat van. . . . Ha mindenkiben minden egyformán tökéletes lenne, ha mindenkiben tökéletesen meglennének a beszéd legfőbb ékei és más dolgok ékességei: semmi tér nem maradna törekvéseinknek és fáradozásunknak: ebben az állapotban az egyformaság sok kellemetlen dolgot is juttatna a természetből.”³³

²⁸ Johannes STURM: *Nobilitas literata* 1586. Ld. az 5. jegyzetben idézett gyűjteményt, 236.

²⁹ Johannes STURM: *De linguae Latinae resolvendae ratione* 1586. Ld. az 5. jegyzetben idézett gyűjteményt, 229.

³⁰ ZSÁMBOKI János: *Poemata* (Patavii 1555. – RMK III 430.) című művében verset intézett Sturmhoz (32.) és Robortellohoz is (10.).

³¹ ZSÁMBOKI János: *Dialogi duo Platonis: Alcibiades secundus et Axiochus*. Viennae 1558. RMK III 451.

³² Ld. a 22. jegyzetet.

³³ ZSÁMBOKI J.: *De imitatione* . . . 4b.

Zsámboki szerint tehát az emberek közötti természettől adott különbség sarkallja őket a tökéletesség imitálására. Az a felfogás, hogy a természet kimerült, Lucretiusnál fogalmazódott meg először a latin irodalomban:

„Iamque adeo fracta est aetas effetaque tellus
vix animalia parva creat, quae cuncta creavit
saecla deditque ferarum ingentia corpora partu.” (II. 1150–53)

„sed quia finem aliquam pariendo debet habere,
destitit, ut mulier spatio defessa vetusto.” (V. 826–27.)³⁴

E sorok döntő érvnek számítottak abban a humanisták körében kialakult vitában, vajon az antikok a humanistákkal szemben fölényben vannak-e, vagy meghaladhatók?³⁵ Nem célunk e vitának alakulását részletezni, csupán az anticiceroniánus Politianora utalunk, aki a ciceroi imitációt éppen a természet kimerülését tagadva tartotta jogosulatlannak.³⁶ Zsámboki vele ellentétben ebből a Lucretiust felidéző megmondolásból látta szükségszerűnek általában az imitációt. Christophorus Pannonius is a természet meddőségére utalt indokolásában, mely Lucretiusra már kevésbé emlékezett, és Ciceroan azt a tökéletes szónokot ünnepelte, akit a természet különös kegyével minden képességgel felruházott (ld. fentebb).

Zsámboki ezt az imitációról adott természetfilozófiai magyarázatot még árnyaltabbá teszi a kereszténység bűnbeesésről szóló tanításának a bekapcsolásával. Nézete szerint az ember a bűnbeesés óta sok lehetőségét elvesztette és így messze vissza van vetve a tökéletességtől és visszasírja azt a boldog állapotot, amikor „ha a pogány és a szent dolgokat keverni lehetne, Cicerohoz és Démoszthenészhez hasonlóan virágoznánk és sok tekintetben felülmúlnánk őket.”³⁷ Azon idők elmúltán azonban meg kell elégedni az erőfeszítések hozta kisebb eredményekkel is.

Az ékesszólás képessége választja el az embert idézetünk szerint más élőlényektől, és teszi egyben hasonlóvá a természethez. „Az ékesszólás és a természethez való hasonlóság hirtelen némelyeket úgy fellelkesít, hogy minden tudást, buzgalmat, erőfeszítést a természet követésére fordítanak.”³⁸ A természet követésének ideája mindenkivel vele született, de önmagában nem elegendő. A természet imitálása az ars (= művészet, mesterség) segítségével történhet, az ars tehát az imitáció segítőtársa. Szinonimaként használja Zsámboki az „observatio”- „megfigyelés” és az „experientia” = „tapasztalás” fogalmakkal, mivel az imitáció lényegét az állandó megfigyelésben és a példák sokaságában látja. Egyenlővé teszi az arisztotelészi mimézissel és a szerinte annak megfelelő platonai tekhnével. „A költészet ars, mely teljes egészében a természet imitációjában és mások példáinak követésében valósul meg.”³⁹

A fogalmak sajátos keveredésével találja itt magát szemben az ember. Az arisztotelészi mimézis eredetileg az emberi élet szavak segítségével való utánzását jelentette. Értelmezését tekintve Zsámboki is a reneszánsz felfogások képére formálta Arisztotelész tanítását.⁴⁰ A természet szavakkal való utánzásának elméletét látja benne, és így az imitáció részének tekinti, mely szerinte a természet-utánzáson kívül példák utánzását is magába foglalja. Az ars is kétértelmű, jelenti a költészetet és a történetírást, amelyeket Arisztotelészhez hasonlóan választ el egymástól, de jelenti azt a mesterségbeli

³⁴ T. LUCRETIUS Carus: De rerum natura. Edidit: Josephus Martinus. Lipsiae 1957.

³⁵ Ld. az 1. jegyzetben idézett művet, 228–236.

³⁶ Ld. az 1. jegyzetben idézett művet, 31.

³⁷ ZSÁMBOKI J.: De imitatione . . . 5b.

³⁸ ZSÁMBOKI J.: De imitatione . . . 6.

³⁹ ZSÁMBOKI J.: De imitatione . . . 7.

⁴⁰ Az olasz reneszánsz irodalomelmélete. Válogatta: KOLTAY-KASTNER Jenő. BÁN Imre bevezetője. Bp. 1970. 9–44.

tudást is, amely lehetővé teszi az előbbi értelemben vett ars tökéletes megvalósítását az imitáció alkotói módszere segítségével.

Az imitáció általános felfogásának megvilágítása után a retorikában megvalósítandó imitációra és Cicero utánzásának problémáira tér át Zsámboki.

Elsőként az anyanyelven való ékesszólás kérdését tárgyalja. Kifejti, hogy a latin eloquentia virágzása természetes volt, hiszen a rómaiak saját nyelvükön szónokoltak, a humanizmus korában viszont az anyanyelv és a latin kettőssége igen nagy nehézségeket okoz. Ezért kell a latin nyelv imitációja segítségével az anyanyelvet is felékesíteni. Az imitációval elsajátított „latin ékesszólást szükségesnek vélhetjük mind a dolgok megértése, mind továbbhagyományozása, sőt még az anyanyelv felékesítése szempontjából is.”⁴¹

Újra a latin és görög eloquentiára térve Zsámboki a nehézségek egyik fő forrását a grammatika és a retorika ellentétében látja. Nem mindent használhat az orator, amit a grammatika megenged. Nem elég tehát csak a grammatikát tudni ahhoz, hogy valaki ékesszóló legyen. Ennek az állításnak igazolásául azokat a görögül írókat hozza fel példaként, akik megismerkedvén a grammatika szabályaival, rögtön beszédekent ontanak, pedig „Homérosz és Démoszthenész nem nyilvánítaná őket görögöknek, hanem perzsáknak, frigeknek, szkítáknak és germánoknak, ugyanígy ítélnék egy magyarról egy germán, egy oláhról egy olasz”.⁴² Így az egyes nyelvek sajátosságai mellett a beszédmódot is igen alaposan – példák tanulmányozásával – meg kell ismerni.

Ebből a célból szükség van az ingeniumra. Ennek párosulnia kell az ars-szal. A kérdést: „Natura fieret laudabile carmen an arte” – már Horatius is felvetette.⁴³ Zsámboki hozzá hasonlóan e kettő együttes meglétét kívánja.

Az ingeniumban való különbözőség okozza, hogy sokkal többen törekszenek az ékesszólásra, mint ahányan meg tudják valósítani. S ha Cicero-t, akit Zsámboki a Naphoz hasonlít, utolérni és elhagyni senki sem tudja, mégis törekedni kell arra, hogy eljussunk odáig, „hogy közepesen írjunk és hasonlókká váljunk azokhoz, akik miután sokat voltak a napon és lesültek, ha fedél alá húzódnak, a lesülés nyomát ott is magukon viselik.”⁴⁴

E kijelentés nagyon megnyugtatója a mestere előző maximalistább követelményrendszerétől kissé visszariadt Bonát. Sturm egyébként jó pedagógiai érzékkel hasonló módon biztatta tanítványait.⁴⁵

A Második dialógus az imitáció folyamatát jellemzi és a tulajdonképpeni „imitatio Ciceroniana” magyarázatát és geneziséjét adja. Zsámboki Preyshez hasonlóan a Ciceronak tulajdonított *Ad Herennium* című retorikai kézikönyv imitációmeghatározását idézi. A hasonlóság iránti vágyakozás, a belátás, a szorgalom és az akarat (cupiditas, ratio, diligentia, voluntas) idézi elő mások példáinak követését. Bona kételkedve fogadja Zsámboki szavait, hiszen az igazság legyőzi az utánzást. Platonra hivatkozik, aki nem fogadta el az utánzók művészetét, illetve Horatiusra, aki szolgálhatnak tekintette az imitátorokat.⁴⁶

Zsámboki viszont annak bizonygatásával, hogy Cicero művészeténél senki többre nem képes, kitart utánzása mellett.

Bona kérésére röviden összefoglalja, ki mindenki kötelezte el magát Cicero utánzására: Paolo Cortese kb. 60 évvel Zsámboki dialógusai előtt, majd Bembo a ciceroi stílus felelevenítésére és normává tételére tettek kísérletet és kortársaikat (Sadoletot, Longueilt, Amaseot név szerint is említi) Cicero utánzására ösztönözték. Zsámboki utal a Bembo törekvéseit követő vitára is, elveti Quintilianust,⁴⁷

⁴¹ ZSÁMBOKI J.: De imitatione ... 8b.

⁴² ZSÁMBOKI J.: De imitatione ... 11b.

⁴³ HORATIUS, Flaccus Q.: Epistulae. Bevezette és jegyzetekkel ellátta BORZSÁK István. Bp. 1969. Ars poetica 408.

⁴⁴ ZSÁMBOKI J.: De imitatione ... 13b.

⁴⁵ Johannes STURM: De imitatione oratoria libri tres. Argentorati 1574. A4b.

⁴⁶ HORATIUS: I. Epistola 19. 19. Ld. a 43. jegyzetben idézett kiadást.

⁴⁷ Ld. a 14. jegyzetet.

aki többek utánzását javasolta, majd meghatározza, hogy az az igazi ciceroniánus: „aki bármely nyelven tisztán, elegánsan, ékesen, a rétori figurák ismeretében, a kívánt módon, értelmesen szól.”⁴⁸ Nem helyesli Cicero majmolását, életművét olyan műhelynek tekinti, „amely bármely célra jól fel van szerelve.”⁴⁹

Bona Györgynek további kételyei vannak Cicero utánzásával szemben:

- A Cicero követőknek nincsen terük, teológiai értekezéseket írnak a cicerói szónoklatoknak megfelelő stílusban;
- ő is többeket utánzott;
- miért egyedül Cicero-t kell utánozni? Nem minden jellemző Ciceróra, amit ő írt, ugyanakkor másoknál is felfedezhetők olyan jegyek, amelyek nem idegenek tőle;
- sokan senkit sem utánoztak, mégis tökéletes művészetük (Caesar, Cotta);
- miért pont Cicero-t kell utánozni, aki erőtlén és felfuvalkodott ember volt;
- a legjobbat csak több közül lehet kiválasztani.

E kételyek tulajdonképpen a fent ismertetett olasz anticiceroniánus – ciceroniánus vita fő ütközőpontjait érintik. Zsámboki meg is jegyzi, hogy nem Bona találmányai ezek a kérdések.

Elismeri, hogy Cicero is több forrásból merített, hibái is voltak, „de Istentől adott természet” volt benne, mely segítségével megfékezte hibáit, erényekre törekedve minden dologban kiművelte magát. Nem tartja érdemesnek felolvasztani és újra formába önteni mindazt a kincset, amely Cicero művészetében felhalmozódott, mint ahogy Apelles Venus-szobrán – melyen minden testrészt a legtökéletesebb különböző minták alapján készült –, sem érdemes keresni, honnan valók az egyes részek, hanem példának kell tekinteni. Azt is elismeri, hogy Cicero valóban fennhéjázó ember volt, művészetét azonban mint a legtökéletesebbet, mindenképpen utánzásra méltónak tartja. Az egyes dolgok több forrásból való kiválasztása helyett Cicero tüzetes megismerésére szólít fel. Az egység, az egyes elemek harmonikus és tökéletes együtt-megvalósulásának a tanulmányozását könnyebbnek gondolja, mint több jelenség megismerését. (Éppen az általa biztosan ismert Preyss-Oratio-ban olvasható azokról a nehézségekről, amelyeket több auctor imitálása hoz magával.)

Zsámboki érvei lényegében megegyeznek Bemboéival. Neki is ez a gondolatmenete, hogy a latin ékesszólást csak imitációval lehet elsajátítani, okosan csak egyet, a legtökéletesebbet lehet és érdemes utánozni, Cicero a legtökéletesebb.

A dialógus végén újra hangsúlyozza, hogy azért van olyan kevés kitűnő szónok, mert Isten (tehát már nem a természet, mint az Első dialógusban) csak néhánynak engedi meg, hogy olyan erő és képesség legyen benne, ami mások fölé emeli. „Vajjon több Démoszthenészt szült-e Görögország, vagy több Petrarcat és Dantét Itália?” – teszi fel a költői kérdést Bona megnyugtatására.⁵⁰

A Harmadik dialógus ugyan módszertani tanítás kíván lenni, mégsem nélkülözi az általánosabb, elméleti fejtegetéseket sem. Zsámboki először a tökéletes szónoknak tekintett Cicero portréját rajzolja meg. Hivatkozik Sebastian Conrad, Christoph Preyss és Pierre Ramée Cicero-életrajzára.⁵¹ Az ésszerűen cselekvő, mindig a kötelességét szem előtt tartó embert ünnepli benne, aki feladatait a legmagasabb fokon szolgálta beszédeiben is. Dicsőséget nemcsak a nagyrészt erkölcsi dolgokkal nyert, hanem a műveiben megvalósuló harmóniával és ritmikus összhanggal, mely a lélek és a fül számára kellemes érzetet kelt. A ritmikus összhangot, a ritmusnak a beszédben való szükségyszerű jelenlétét Zsámboki a művészet megindító és tanító funkciójával igazolja. E gondolatot továbbfűzve megengedhetőnek tartja, hogy a beszéd kellemes volta érdekében a költőktől és a muzikusoktól is példát vegyen az orator. A korabeli retorikában olyan sokat vitatott kérdés, hogy a művészet gyönyörködtet, tanít vagy megindít, így Zsámbokinál is felbukkan.

⁴⁸ ZSÁMBOKI J.: De imitatione . . . 21.

⁴⁹ ZSÁMBOKI J.: De imitatione . . . 22b.

⁵⁰ ZSÁMBOKI J.: De imitatione . . . 27b.

⁵¹ Sebastian Conrad itáliai származású szónok Cicero-életrajzon kívül annotációkat írt Cicero leveleihez. – Pierre Ramée Ciceronianus-a először Párizsban 1557-ben jelent meg.

A továbbiakban az *universalis* és a *singularis*, azaz az általános és egyedi imitáció kérdéskörére tér át Zsámboki. Hogyha az alkotó egy előadóművész módszerével és anyagával él, az az általános imitáció. A *singularis* imitáció tágabb teret enged az alkotóegyéniségnek, hiszen a másoktól átvett dolgokon kívül saját megfigyelésre is szüksége van, illetve ha anyag szempontjából nyilvánvaló is az átvétel, a *tractatio*, az anyag kezelése mégis eltérhet az eredetitől. Erre Vergilius példáját hozza, aki Homéroszból, Hésziodoszból, Theokritoszból egyaránt merített. Az átvett elemek kritika és *distinctio* nélküli használatát Zsámboki viszont kerülendőnek tartja. Cicero szóhasználatának fontos jegyeire is felhívja Bona figyelmét. Helyesen mutat rá arra, hogy az egyes szavaknak különböző *contextus*ban és helyzetben más és más a stílusértéke. „Nem csekély gond a partikulák használata: mert alig van kettő, amelyik ugyanaz értéke (*potestas*) és helyzete tekintetében, és használatuk annyira titokzatos, hogy sokáig és sokat kell evvel foglalkozniuk azoknak, akik ilyen dolgokban forgolódnak.”⁵²

Az utolsó kérdéskör, amelyet Zsámboki tárgyal az imitáció, mint „*occulta* (rejtett) *disciplina*”. Az imitátor és az imitált művész között a viszony olyan, mint *cliens* és *patronusa* között. A *patronus* jótéteményeivel úgy kell tudni élni, hogy ne joggatlanul és hálátlanul hasonítsunk át mindent, és ne tűnjék úgy, hogy minden idegen. *Mercurius* mítoszát idézve a furfangos isten cselekedeteihez hasonló ügyességet követel az imitátortól. Legyen serény, ismerje meg Cicerót, olvassa végig teljesen. *Mercurius* békateknőből művészi hangszert faragott, ennek segítségével hajtotta el furfangosan, a rámutató áruló nyomokat eltüntetve nagybácsikájának, *Apollón*nak az ökreit, és babérból tüzet rakván, megsütötte és megette azokat. Az imitátornak hasonlóan kell átalakítania és tápanyagává tennie a Cicero művészetéből csent zsákmányt, hogy még az ugyanabban a szorgalmatosságban forgolódo idősebbek se fedezzék fel e tettét. Itt jegyezzük meg, hogy Sturm külön könyvet írt a *De imitatione oratoria*-n belül Az imitáció elrejtéséről. Zsámboki is valószínűleg Sturm tanítására emlékezve foglalkozott olyan részletesen e kérdéskörrel.

Az imitáció segítségével való alkotási folyamatot Zsámboki a következő lépésekben képzei el. Először is végig kell olvasni Cicero műveit, majd kissé eltávolodva az Első és Második dialógus Cicero-központú imitáció-felfogásától a görög mesterek írásait is meg kell ismerni, sőt műfajonként össze kell vetni egymással (*Démoszthenész*t és *Thuküdidész*t; *Liviust*, *Thuküdidész*t és *Polübioszt*; Cicerót és *Szókratész*t stb.). „Amikor végül megtöltöttük memóriánkat vagy kis jegyzetfüzetünket a legjobb kifejezésekkel és szavakkal, és szemügyre vettük Cicero és mások gyönyörű építményének általános ideáját, . . . következik a kéz és csatlakozik hozzá a stílus. Arra kell törekedni, hogy ennek az ideának megfelelően alkossuk meg saját építményünket.”⁵³

Csak frazeológiájában *platonista* ez az alkotói felfogás, hiszen igaz, hogy az imitátor egy tökéletes ideát, Cicero és az ókoriak nyelvét és stílusát akarja megvalósítani alkotásában, de ez az idea nem isteni adottságként létezik és munkál szellemében, hanem hosszas olvasás és művelődés útján alakítja ki ki-kimagának. Nem ideának tekinthető a *platon*i értelemben, hanem sokkal inkább valamiféle normának, amit ki-kierudíciója szerint állít maga elé. S hogy mennyire helytelen lenne felületesen *neoplatonistának* minősíteni Zsámbokit, azt aláhúzzák további fejtegetései, amelyekben az újszoikusok tanítását idézi. Szerintük két ok létezik: isten és természet. Istent, mint tűz képes a világon mindent létrehozni. Az imitáló szónokok szemében is mindennek a létrehozó oka Cicero, akinek művészete és példái rejte kell hogy megjelenjenek az őt imitálók alkotásaiban. Abszolút tekintély tehát Cicero, aki a mindenkori alkotók tehetségének és arsának viszonylatában tud jelen lenni és hatni a reneszánsz művészetében.

Ahhoz, hogy Cicero művészete valóban gyümölcsöző legyen, a tartalom és forma egységét kell Zsámboki szerint az imitátornak szem előtt tartani. A kettő szoros kapcsolatát igen jól látja: „*materia et forma coniunctissima sunt.*”⁵⁴ A forma megalkotásában a példa Cicero, de Zsámboki hasonló

⁵² ZSÁMBOKI J.: *De imitatione* . . . 37.

⁵³ ZSÁMBOKI J.: *De imitatione* . . . 44.

⁵⁴ ZSÁMBOKI J.: *De imitatione* . . . 42b.

módon látja az imitáció megvalósulását a tartalom tekintetében is, bár ezt annyira részletesen nem fejtegeti. E téma kapcsán újra hangsúlyozza, hogy az imitáció eredményének másnak kell lennie, mint az eredeti volt. Minden, amit átvesz az ember mástól, egyben egyéni is. Így hivatkozik Robortellonak V. Károly császár haláláról mondott beszédére.⁵⁵ Arra pedig, hogy vallásos témáról is lehet cicerói modorban írni, Sadoletó Római teológiáját⁵⁶ hozza fel példának.

A mű végén Zsámboki Bembo, Manuzio, Sadoletó és Sturm követőjének vallja magát és azokat idősebb Beroaldo,⁵⁷ Apuleius, Politiano és Gianfrancesco Pico della Mirandola, az anticiceroníanusok elé helyezi. Erasmust kissé mentegetve említi, mondván, hogyha a problémával tényleg behatóbban foglalkozott volna, másokat biztosan felülmúlt volna. De ő az akkor ingadozó egyház iránti buzgalmában másokat is erre akart inteni. Egyébként Zsámboki Erasmus ékes és egyéni stílusáról ugyanitt elragadtatottsággal nyilatkozik.

Sturmról is hosszabban értekeznek. Tanítványa figyelmébe ajánlja az előkészületben levő, Cicero stílusáról szóló munkáját.⁵⁸ Méltatásán kívül a szónokok felkészüléséről és gyakorlatairól írott fejtegetései is a sturmi iskolát juttatják az olvasó eszébe.

Érdekesen változik és alakul a Harmadik dialógust lezáró *De exercitatione* fejezet az 1563-as második, antwerpeni kiadásban⁵⁹ az 1561-eshez képest. Zsámboki az első változatban általános gyakorlati tudnivalókat közöl. Hangsúlyozza a fokozatosság elvét. Szerinte az epistolák olvasásával kell kezdeni a gyakorlást, mivel ezek a beszédek alakját öltik. Fontosnak tartja a fordításokat is. Megadja, ki mindenkit kell megfigyelni Cicerón kívül. Kiemeli, hogy költőket is kell olvasni, mivel Cicero is írt hexameteret és metrikus lezárások oratioinak mondataiban is szép számmal találhatók. Az 1563-as kiadásban átdolgozta e részt. Kibővítette példaanyagát. Quintilianusra hivatkozva⁶⁰ ugyanúgy hangsúlyozza, mint Melanchton, hogy a szavak utánzásával nem szabad megelégedni, hanem az inventio, dispositio fogásaira is fokozottan figyelni kell.

Végül pedig Paolo Manuzio Sauliushoz írott levelét közli, mely abból a szempontból nagyon érdekes, hogy erősíti a Harmadik dialógus mitológiai példákkal kifejezett intelmét a mechanikus utánzással szemben. Manuzio ugyanis e levelében elmondja, hogy eleinte mechanikus módon utánzott, az átvett kifejezéseket változtatás nélkül illesztette bele írásaiba. „Azután visszatetszést kezdett kiváltani bennem ez az eljárás, mivel ez inkább az emlékezet, mintsem a tehetség szüleménye. Amit én tettem, azt sokan végre tudják hajtani, márpedig az nem kiváló, amire sokan képesek. Ezután sokkal nehezebb eljárásba fogtam, amiről tudtam, hogy csak kevesekkel közös: a Ciceróból kikeresett és Terentiusból kivonatolt mondatokat némán elmémbe forgattam, olyan választékos szavakkal ékesítettem fel, amilyenekkel csak tudtam, hogy bár ugyanazok, másoknak tűnjenek.” Az 1563-as kiadás tehát e Manuzio idézettel még jobban megerősíti a mechanikus imitációval szemben a rugalmas, szabad, egyéni leleményt és stílusművészetet feltételező alkotói módszer helyességét.

Zsámboki János dialógusaiban az imitáció elméleti és gyakorlati problémáit kívánta feltárni. Igen jól ismerte az imitációval kapcsolatos ókori és reneszánszkori elméleteket. Újat alkotni nem volt célja, csupán állást foglalt a vitatott kérdésekben. Bizonyos esetekben azonban nem egyértelmű, hogy tulajdonképpen mi is az igazi véleménye. Így a fő kérdést illetően elméleti fejtegetéseiben egyetlen auctor kizárólagos imitálása mellett tör lándzsát, míg az imitáció folyamatának feltárásakor vagy a *De exercitatione* fejezetben az eklektikus utánzást ajánlja tanítványának.

⁵⁵ Francesco ROBOTELLO: *Oratio in funere imp. Caroli V. Augusti in . . . Hispanorum Collegio Bonon. habita. Bononiae 1559.*

⁵⁶ Jacopo Sadoletonak ilyen című műve nem ismeretes, bár több teológiai munkát írt.

⁵⁷ Beroaldo PHILIPPO: *Commentaria in Asinum aureum L. Apulei. Lutetiae 1512.*

⁵⁸ Johannes Sturm bevezetőjével jelentette meg Antonius Schorus *Thesaurus verborum linguae Latinae Ciceronianus-át* Strassburgban 1570-ben.

⁵⁹ RMK III 503. Lij-Mij.

⁶⁰ Ld. a 14. jegyzetet.

Nem egységes a három dialógus szerkezete sem. Vannak kérdések, amelyek többször előkerülnek, vagy vannak Bona Györgynek olyan ellenérvei, amelyeket tanítója elenged a füle mellett és nem válaszol meg a Második dialógusban. Hasonlóan a szerkezethez, a perspicuitas, azaz a fogalmazásbeli tisztaság és világosság cicerói eszménye sem érvényesül egyenletesen az egész szövegben. Sok a bonyolult összetett mondat, az aptum, azaz a megfelelő kifejezésre gyakran csak körülírásokkal talál rá a szerző. Pedig hogy törekedett Cicero szellemében alkotni, arra bizonyíték 1565 április 26-i levele, amelyben a beszercebányai erdészeti rendeletnek németből latinra való fordítását azért utasította vissza, mert nem érezte elég erősnek német tudását, illetve mert a latinban Ciceronál és Liviusnál nem találta meg a terminusok helyes latin megfelelőit.⁶¹

A dialógusok jelentőségét azonban nem szabad elvitatnunk, hiszen a reneszánsz korában keletkezett, imitációval kapcsolatos felfogások tekintélyes szintézise. A reneszánsz emberének nagyratörő lelkesedése olvasható ki Zsámboki szavaiból is: Cicero stílusa ugyan utolérhetetlen, de ennek ellenére mégis törekedni kell megközelítésére. Bár merev, Erasmus Nosoponusára jellemző passzusok nem fordulnak elő Zsámbokinál, mégis egy Cicero felé mutató, de másokat is figyelembe vevő, szabad imitációt tart a legcélravezetőbb alkotói módszernek. Érdekes, hogy a retorika öt összetevője közül a legtöbbet az elocutioval foglalkozik. Ez jelzi azt is, hogy a ciceroniánus irányzat jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy az elocutio önállósulva végül a stílus disciplinájává váljék. Cicero stílusát Zsámboki kitűnően ismerte, a neki tulajdonított *De consolatione*-t éppen stílusjegyei alapján zárta ki Cicero művei közül.⁶²

Hasonlóképpen pozitív, hogy nemcsak a latin nyelven író humanistáktól várta el, hogy az imitáció szellemében alkossanak, hanem az anyanyelvükön íróktól is. *Ars Poetica*-kommentárjában felhívta a figyelmet Boccacciora, aki anyanyelvén Ciceroként írt. Hasonlóak hozzá szavai, kifejezései, jóllehet a fórumai beszédek súlyosságát, higgadtságát nélkülözik elbeszélései.⁶³ Hasonlóan vélekedett Pietro Bembo, Thomas Sebillin, Du Bellay vagy Martin Opitz is, akik a görög, római illetve anyanyelven alkotó elődök imitálását a nemzeti nyelvű irodalom kibontakoztatása érdekében szükségesnek tartották. S a XVI. századi magyar irodalomban is többen eszményül állították Cicero stílusművészetét, tökéletes nyelvezetét. Így, hogy csak egyet említsünk, Bornemisza Péter a humanista literátor tudatosságával hangsúlyozta drámája utószavában: „Minden józan ítéletű ember előtt tudott dolog, hogy már néhány éve elkezdtek írni magyar nyelven, és ezt nekünk Cicero és minden műveltebb nép példájára napról-napra fontosodó okokból teljes erőnkkel művelnünk és gazdagítanunk kell.”⁶⁴

A művészi latin nyelv anyanyelven való újratereztetésére irányuló erőfeszítéseket a XVI. századi anyanyelvű irodalom termékeit számbavevő kutatás eddig is helyesen mutatta ki.

Preyss és Zsámboki cicerói imitációról szóló, most elemzett munkái pedig jelzik, hogy magyar szerzők elméleti műveiben is lecsapódott az európai ciceroniánizmus, s Zsámboki Dialógusai oly nagy hatást keltettek, hogy a szerző háromszor is kiadta.⁶⁵ A második és harmadik kiadáshoz csatolta Cicero *Somnium Scipionis* című művét, parafrázissal és argumentummal együtt, hogy a gyakorlatban mutassa be a címzettnek, Daniel Rechnicznek a parafrázisírás módját.

Latinul író humanistáink nyelvének és stílusának részletes vizsgálata adhatna feleletet arra a kérdésre, hogyan valósították meg a cicerói stíluseszmenyt írásaikban. Ezen a téren azonban nálunk is sok még a tennivaló.⁶⁶

⁶¹ Hans GERSTINGER: *Die Briefe des Johannes Sambucus*. Graz–Wien–Köln 1968. 70.

⁶² Baccio Valorihoz 1582 július 1-én írott levele. GERSTINGER: i. m. 265.

⁶³ ZSÁMBOKI János: *Ars poetica Horatii et in eam paraphrasis*. Antwerpiae 1564. RMK III 525. 120.

⁶⁴ *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból*. I. Szerk.: BARTA János és KLANICZAY Tibor. Budapest 1951. 361.

⁶⁵ A harmadik kiadás 1568-ban Antwerpenben jelent meg – RMK III 568.

⁶⁶ Ld. az 1. jegyzetben idézett művet, 23.

DEUX CICÉRONIENS HONGROIS DU XVIe SIÈCLE

Parmi les interprétations de l'imitation à l'époque de la Renaissance, l'étude s'occupe du cicéronianisme. Elle tâche de présenter son essence et son développement à travers les discussions des cicéroniens et des anticicéroniens. Ensuite, elle analyse les vues de deux cicéroniens hongrois du XVIe siècle, à la base de *Ciceronis vita et Oratio de imitatione Ciceronianae* (Bâle 1555) de Christoph Preyss et *De imitatione Ciceronianae dialogi tres* (Paris 1561) de Johannes Sambucus.

Au cours de l'analyse, il apparaît que Preyss, disciple de Melanchton, n'est certes pas un cicéronien aussi raide que Bembo, mais il est en tout cas l'adversaire de l'imitation éclectique. Sambucus donne une explication de l'imitation selon la philosophie naturelle; il amalgame la notion de la mimésis d'Aristote et celle de la techné de Platon. Dans ses explications, il utilise certaines constatations banales du néoplatonisme et du néo-stoïcisme. Les *Dialogi* peuvent être considérés comme une synthèse considérable des conceptions en connexion avec l'imitation. D'après lui, c'est une imitation ayant trait à Cicéron, mais qui tient compte d'autres écrivains aussi, qui est la méthode de création la plus efficace, et il étend comme norme l'art de la langue de Cicéron sur ceux aussi qui écrivent dans leur langue maternelle.